

BALÁZS ZOLTÁN

Szemponatok Kolnai Aurél politikai gondolkodásának rekonstrukciójához

Csak néhány évvel ezelőtt kezdődött meg Kolnai Aurél munkásságának magyarországi recepciója, s még ma is a legtöbben csak hírből ismerik. Ezért tulajdonképpen meglepetés volt számomra is, hogy a Magyar Politikatudományi Társaság úgy döntött, róla nevezi el az év legjobb politikatudományi publikációjáért járó szakmai díjat. Igyekszem megindokolni, hogy ez a döntés helyes volt, s a díj kitüntetettjei a nemzetközi szinten is nyugodt szívvel és büszkén vállalhatják ezt a nevet.

Kolnai rendkívül szerteágazó érdeklődésű gondolkodó volt, aki a világnak számos táján élt huzamosabb ideig; magyarul, angolul, németül és franciául anyanyelvi, spanyolul pedig kitűnő szinten beszélt. Kivételesen széles körű tapasztalatai és ismeretei politikai filozófiájába is beépültek.¹ Ezt számos okból soha nem foglalta rendszerbe, nem gyúrta egységes elméletté. Politikai gondolkodását tehát rekonstruálni kell, de úgy, hogy a rendszerbe szorítás kísértését elkerüljük. Erre utal az előadás címében a „szempont” tagadhatatlanul keveset mondó fogalma.²

A rekonstrukcióhoz két támpontot használok és fejtek ki részletesebben. Az egyik Kolnai életútjának, személyes politikai tapasztalatainak az összessége. A másik filozófiai módszere és szellemi habitusa. Ezek révén négy tematikus csomópont különböztethető meg politikai gondolkodásában. Az egyik a morális és a politikai értékvilág kapcsolata; a másik az utópikus észjárás bírálata; a harmadik a totalitarizmus kritikája; a negyedik pedig a konzervatizmus. Ezek a témák sok tekintetben egymást magyarázzák, sokféleképpen, de újra és újra fölmerülnek Kolnai írásaiban; így én is többször visszatérek majd mindegyikükre.

1. POLITIKAI TAPASZTALATOK

Kolnainak megadatott, hogy az egész huszadik századot úgy élje végig, hogy minden sorsfordító eseményére tudatosan reflektálhasson. 1900. december 5-én született. Családi és iskolai környezete, társadalmi helyzete persze tőle függetlenül alakult, és szociológiai értelemben félig-meddig predesztinálta arra, hogy első szellemi tájékozódási pontjai a társadalombírálatban jeleskedő polgári radikálisok legyenek. Fővárosi, liberális felfogású, a zsidó hagyományokhoz lazán kötődő nagypolgári család sarjaként ezzel nem volt egyedül. Mentorai közül Jászira³ és Polányi Károlyra egészen a negyvenes évek végéig odafigyelt, noha a húszas évektől egyre kritikusabban, de soha meg nem tagadva őket. Saját Galilei-körös korosztályából többen kommunisták lettek (közülük gyerekkori jó barátja, Berei Andor később magas funkciókat töltött be a pártban). Élete első nagy politikai élménye az első világháború. Ebben azonban már nem egészen a polgári radikálisok nézetei szerint foglalt állást, vagyis nem azért volt antantpárti, mert a feudális Magyarországot, a reakciót, a nemzetiségek elnyomását utasította el; hanem azért, mert a központi hatalmak – különösen Németország – magatartásában civilizációellenes tendenciákat, a nyugati kultúra elutasítását, az élet- és akaratkultusz barbarizmusát érzékelte. S ha kételkednénk abban, hogy egy tizenhat éves kamasz ilyen benyomások alapján dönt, akkor erre meggyőző válasz, hogy Kolnai két év múlva pontosan ezért fordult szembe az ószirózsás forradalommal (néhány napig tartó lelkesedés után), s menekült a Tanácsköztársaság elől, hatalmasat csalódva Jásziék politikai magatartásában, amely még a bolsevik diktatúrát is kisebb rossznak tartotta, mint a „reakció” fennmaradását. A forradalom és az azt követő diktatúra totális jellege Kolnai számára ugyanazt a hübriszt, a civilizáció elutasítását, az erkölcsi rend alapjainak megtagadását testesítette meg, ami miatt az antanttal harcoló központi hatalmakkal is szembefordult. Szó sincs arról, hogy Kolnai 1919-ben konzervatívvá vált volna, de életre szóló élményévé vált, hogy a baloldal mennyire védtelen (saját elméleti és erkölcsi nézetei miatt) a totalitárius szélsőséggel szemben, amelynek lényegét Kolnai ekkor – és egyelőre – abban látta, hogy az erkölcsi normák objektivitását és emberfölötti tekintélyét tagadva a legfontosabb korlátoktól fosztja meg az embert. A morális szempontok primátusa Kolnai egész munkásságán végighúzódik.

A húszas és harmincas éveket Kolnai Bécsben töltötte, néha hazalátogatva és időnként magyarul is publikálva, de immár osztrák lojalitással.⁴ Elvégezte a filozófiát, de nem egyetemi kariert kezdett (erre menekülként lehetősége sem nagyon volt), hanem politikai újságírásból igyekezett megélni. Ekként bizonyos politikai befolyásra is szert tett, véleményére sokan adtak.

Ez az aktivitás további akadályokat gördített az akadémiai pályafutás elé, amennyiben ideje jelentős részét lefoglalta; ugyanakkor viszont érzékennyé tette a gyakorlat és az elmélet közötti kapcsolat iránt. A korszak gyakorlati politikai alapdilemmái egyébként sajátos módon – erre ma, a liberális demokrácia hegemoniája idején keveset gondolunk – nagyon is elméleti alapkérdések voltak: melyik rendszer a legjobb? A klasszikus, viktoriánus liberalizmus mellett már nagyon kevesen álltak, viszont nyitott kérdés volt, hogy a korporatista-fasiszta, a totalitárius német nemzetiszocialista, a demokratikus szocialista, vagy egy konzervatívabb (részben liberális) demokratikus rendszer volna-e a kívánatos és megvalósítható. Kolnai az utóbbi mellett igyekezett érvelni, mégpedig a szociáldemokrata párton belülről, immár vallásos, sőt, katolikus hívőként, természetesen kisebbségben, hiszen sem a kapitalizmus elutasítását vagy egészen alapvető megváltoztatását, sem az osztályszemléletet nem helyeselte, ellentétben a párt befolyásosabb teoretikusaival. A katolikus politikai tájékozódásban egyre fontosabb szerepet betöltő korporatizmusnak viszont határozott ellenfele volt, mégpedig annak kvázitotalitárius, azaz a társadalmi és a politikai szerveződési elveket egymásba olvasztó, a demokráciát kizáró elképzelései miatt. A német veszély növekedtével azonban Kolnai egyre inkább elfordult a szociáldemokráciától, különösen a harmincas évek elejének szinte polgárháborús körülményeket teremtő bécsi zavargásai után, amelyeket a szociáldemokrácia öngyilkosságának tekintett. A náci veszéllyel szemben – amelyben a számára már oly ismerős életkultusz-barbarizmusból kiinduló jobboldali totalitarizmus árnyékát látta, s amelyet a *The War Against the West* című, ekkor összeállított hatalmas monográfiájában részletesen elemzett – a Dollfuss-féle osztrák önállóságpolitikában látta a kisebb rosszat. A helyzet rohamos romlása miatt 1937-ben elhagyta Ausztriát.

Második számúzetése során megismerte Angliát és Franciaországot, és ellátogatott Svájcba is. S bár Anglia politikai kultúrája és klímája határozottan közelebb állt hozzá, Párizs intellektuálisan jobban vonzotta, illetve megszokott életformáját ott könnyebben tudta folytatni. Szűk szakmai szempontból meglehetősen terméketlen évek voltak ezek, a nyomasztó náci előrenyomulás és a nyugat szellemi és politikai renyhesége és védtelensége Kolnait depresszióssá tették. Elsősorban a pacifista meggyőződés és a felvilágosultság azonosítása ellen igyekezett érvelni, bár a hamis pacifizmusról tervezett könyve végül nem jelent meg. Mint volt osztrák állampolgárt 1940-ben kétszer is internálták. A francia összeomlás kellős közepén az ő táborát is fölsozlatták, két társával menekült tovább a vichyi Franciaország területére, nem sokkal kerülve el a német csapatokat. Onnan pedig Spanyolországon és Portugálián át Amerikába sikerült emigrálnia.

Az Egyesült Államok társadalma és politikája, a háborús részvétel ellenére, Kolnai számára borzalmas tapasztalat volt. Ebben nyilvánvalóan közrejátszottak olyan személyes körülmények, amelyek mindenképpen nehezé tették volna az életét (tartós állásnélküliség, illetve néha egy-egy nem túl vonzó feladat, az emigránskörök belterjessége, pénztelenség). Mindezekről eltekintve, illetve a külső megfigyelő státusához ragaszkodva Kolnai Amerikát lényegében egy harmadik fajta totalitarizmusként értelmezte: nem az életerőben hívó náci, nem is az utópiára épülő kommunista totalitarizmusként, hanem a közönséges ember hegemoniájaként. Természetesen tisztában volt vele, hogy Amerikában komoly társadalmi, vallási és intellektuális ellenerők is működnek, amelyek miatt igazságtalanság volna megvalósult totalitarizmusnak értékelni az amerikai politikai és társadalmi rendszert, de a közönséges ember kultuszában (amelyet szintén a baloldal hagyományához kötött) ugyanazt a potenciálisan civilizációellenes, az embert Isten helyébe ültető és fölmagasztáló, a társadalom természetes hierarchiáját megsemmisítő, az emberi viszonyokat technicizáló törekvést látta, amelynek a kommunista ideológia pusztán teljesebb és konzekvensebb formája.⁵

De sikerült továbblépnie, s a québeci katolikus Laval Egyetemen professzori álláshoz jutott. Az ötvenes években az agresszíven terjedő kommunizmusban látta a fő veszélyt, s elméletileg is igyekezett fölvenni ellene a kesztyűt. Rá jellemző módon elsősorban a kritika fegyvereit tudta hatékonyan forgatni. Ekkortól kezdve kristályosodik ki az a meggyőződése, hogy az utópikus észjárás szükségképpen totalitarizmusba torkoll, ezért különösen alapos elemzés alá kell vetni. A Laval Egyetem neotomista légkörében is egyre több totalizáló tendenciát vélt felfedezni, ezért egyre jobban eltávolodott az egyetemről is.

Amikor első ízben tért vissza Európába, előadókörútját Spanyolországban kezdte. Ottani kapcsolatait már egy ideje építette, és a spanyol politikai légkör, amelyben egyrészt a polgárháború témája még mindig izzott, másrészt egyáltalán nem nélkülözte a szabadság fontos mozzanatait, kicsit hasonló hatással volt rá, mint a harmincas évek Bécse. Bízva abban, hogy a spanyol politikai fejlődés a külső körülményektől viszonylag elszigetelve folytatódik, mégpedig a liberalizálódás irányába, igyekezett némi politikaelméleti befolyást gyakorolni rá. Itt ismét a konstruktív politikai gondolkodás számára nyílt terep, s Kolnai remélte, hogy konzervatív-demokratikus elképzeléseinek lesz némi hatása a leendő spanyol politikai berendezkedésre.⁶ Egyrészt azonban a baloldal és a jobboldal közötti politikai ellentét számára túlságosan is merevnek és provinciálisnak bizonyult, másrészt a későbbi kibontakozás során a konzervatív elvek csak igen kis részben (például a monarchikus államforma megtartásával) kerültek be az új rendbe, ezért Kolnai végül Angliát vá-

lasztotta hátralévő, s immár elsősorban nem politikai, hanem morálfilozófiai munkássága fizikai és szellemi teréül. Londonban hunyt el, 72 éves korában.

2. SZELLEMI HABITUS ÉS FILOZÓFIAI MÓDSZER

A „szellemi habitus” kissé homályos megfogalmazás, ezért hadd részletezzem: ideértem a tudományos és filozófiai érdeklődési irányokat, a spirituális beállítottságot, valamint az ízlésvilágot is. Talán szokatlanul hangzik, ha mondjuk, az esztétikai ízlést a politikai gondolkodás számára fontosnak mondom, de – különösen konzervatív felfogású embereknel – ez egyáltalán nem meglepő, elég, ha Edmund. Burke-re utalok.⁷

Kolnai első írásai a polgári radikálisok kedvenc tudományágához, a szociológiához köthetők. Bár eszébe sem jutott szociológussá vagy közgazdásszá válni, a szociológiai és közgazdasági irodalom iránti érdeklődése (aminek nyilván igen sok köze van a Polányival való tartós és közeli kapcsolatához) lényeges szerepet játszik több politikai elgondolásában is. Ez elsősorban a húszas-harmincas években folytatott társadalomelméleti vitákban volt fontos. Kolnai – Polányi hatására – eleinte közel állt a kistulajdonosi kapitalizmus gondolatához, később ettől eltávolodott, de politikai elgondolásaiban később is nagy szerepet kapott a tulajdon- és társadalomszerkezet, valamint az osztályhelyzet sajátos politikai „elvekkel” való összekötése, amelyek a társadalomban való részvétel más-más aspektusait tudják megjeleníteni.⁸

A húszas évek elején Kolnai rendkívül gyorsan magába szívta a pszichoanalitikus iskola eredményeit (Freud tanítványi köréhez tartozott), s a legelsőek között volt a szociológia és a pszichológia közötti kapcsolatok keresésében.⁹ De ugyanilyen gyorsan meg is tagadta a pszichoanalízist, mivel pontosan azt a veszélyt érzékelte benne, amellyel 1918 Magyarországnál szembe-sült: a morális értékek valóságosságának tagadását, s az ebből következő totalitárius, a valóság szuverenitását tagadó szemléletet. A lélektan azonban nem azonos a freudizmussal. A Kolnai legfontosabb tájékozódási pontjává váló filozófiai irányzat, a fenomenológia közismerten szoros kapcsolatban van a lélektan-nal, a fenomenológia számos előfutára elméleti vagy kísérleti pszichológus volt. A bécsi egyetemen Kolnai tehát az éppen kibontakozó fenomenológiai irányzatban talál otthonra. Egy szemésztert eltöltött Freiburgban is, az általa élete végéig a valaha élt egyik legnagyobb filozófusnak tartott Husserl előadásait és szemináriumát látogatva, bár doktori disszertációjára a legközvetlenebb hatást Max Scheler értéketikája gyakorolta.¹⁰

A fenomenológiát Kolnai mindenekelőtt módszernek látta. Kifejezetten viszolygott a heideggeri egzisztencialista „tovább-

fejlesztéstől”, s később sem vett részt a fenomenológiai társaságokban és vitákban. Az abszolút – és diametrikusan antikarteziánus – kiindulópontnak a valóság szuverenitása előtti főhajtást tartotta,¹¹ vagyis a létező világ és jelenségei autonómiájának, az emberi megismerés szükségképpen töredékes voltának a beismerését. Kolnai szerint a valóságot, amelynek minden darabkája sokdimenziós, legfőljebb letapogatni tudjuk, amihez igen nagy türelemre és körültekintésre van szükség, továbbá az emberiség által fölhalmozott tudás hasonlóan tiszteletudó figyelembevételére. Kolnait azonban – eltérően a konzervatív gondolkodók túlnyomó többségétől – szinte egyáltalán nem foglalkoztatta a történelem vagy a filozófiatörténet, a konkrét hagyomány. Meggyőződése szerint mindenki, aki hajlandó alávetni magát a józan ész szabályainak, alkalmas az igazság keresésére. A józan ész (common sense) önmagában is elegendő tudást tartalmaz az emberiségnek a valóságról fölhalmozott kincseiből.¹² Őt elsősorban az értékek és az emberi viszonyok és viszonyulások világa érdekelte. Legizgalmasabb írásai a görgről, az undorról, az averzió különféle egyéb fajtáiról, a méltóságról, a misztikumról, a hierarchiáról szólnak.¹³ Későbbi korszakában – a már említett okok miatt – nem a „hivatalos” fenomenológia, hanem az angolszász nyelvfilozófia környezetében talált új otthonra, amelyben a jelenségekhez és értékekhez való hasonló, az eredeti vagy korai fenomenológiára emlékeztető, azaz elsősorban leírással és nem rendszeralkotással megérteni igyekvő hozzáállást látott.

Ez a filozófiai felfogás több döntő ponton meghatározta politikai filozófiai nézeteit is. Felsorolásszerűen foglalom őket össze: (1) a fenomenológiai módszer egyszerre áll szemben a racionalizmussal (helyesebben a doktrinerséggel) és az antiracionalizmus kultuszával (vagyis az igazságot relativvvá és kutatását hiábavalósággá nyilvánító állásponttal);¹⁴ (2) a valóság, benne az értékvilág szuverenitásának és az értékek inherens pluralitásának elismerése minden redukcionizmust kizár, azaz a szigorú elvekhez igazodni igyekvő ideológiákat elutasítja, és minden társadalmi egyenlősítést, a sokféleséget őrző és láthatóvá tevő társadalmi differenciákat felszámolni akaró politikai irányzatot értelmetlennek tart;¹⁵ (3) a közös emberi tapasztalat és a józan ész minden ember számára hozzáférhetőnek tételezéséből egyfajta demokratizmus, antielitizmus (és antiplatonizmus) adódik. Hogy konzervatizmusa demokratikus és elitista (vagyis az egyenlősítést kizáró) mozzanatainak összeférhetőségét megvilágítsa, Kolnai gyakran használta az „egyszerű” (plain) és a „közönséges” (common) ember filozófiai metaforáit. Az egyszerű ember tisztában van a valóságban meglévő fokozatbeli, mértékbeli és minőségi különbségekkel, s nem kívánja eltörölni azokat; a közönséges ember viszont minden áron ezek megszüntetésére törekszik, mivel saját, korlátozott

értékénél magasabb emberi minőségét nem képes és hajlandó elismerni.¹⁶

A nem szaktudományos és filozófiai hatások közül a legfontosabb minden kétséget kizáróan Kolnai katolicizmusa. Hasonlóan Karl Kraushoz és Otto Weiningerhez Kolnai sem valamiféle hagyományt követve vagy közvetlenül politikai okokból keresztelkedik meg, illetve megtérése nem az „istenhit”, „kereszténység”, „egyház” sorrendjét követi. Az egyik döntő hatás G. K. Chesterton, a katolicizmus és a normális, józan világlátás egymásra utaltságának egyik nagyhatású védelmezője.¹⁷ Kolnainak nincsenek misztikus élményei, de nem is a Szent Tamás-i skolasztikus észjárás követője. Közelebb áll hozzá a skotista megrendültség Isten mindenhatósága és felfoghatatlansága előtt, valamint a rossz és a bűn Szent Ágostonhoz hasonló halálosan komolyan vétele. De az erkölcsi értékekkel kapcsolatban élvezett emberi szabadságot legalább ennyire komolyan veszi.¹⁸ Kolnai számára visszataszító minden eleveelrendelés-hit és a jó cselekedetek üdvösségszerző hatásának megkérdőjelezése. Az egyházban pedig mindenekelőtt a hierarchikus és szentségi rend, az erkölcsi szigor, valamint a valóság pluralizmusának teljes befogadása nyűgözi le. A hierarchikus rend megtartó erejének megtapasztalása, az objektív, nap mint nap számon kért erkölcsi normarendszer és a konzervatív politikai felfogás közötti kapcsolat nyilvánvaló; a valóság objektivitása és szuverenitása előtti hódolat pedig, amelyet ugyancsak jellegzetesen katolikus vonásnak tart, Kolnai szerint a legjobb filozófiai védelmet a fenomenológiában találhatja meg.

Végül a talán legnehezebben megragadható hatással kell elszámolnom. Fejtő Ferenc úgy emlékszik vissza Kolnaira, mint olyan emberre, aki rendkívül ellentmondásosnak ható tulajdonságokat volt képes személyiségébe építeni. Ő a dogmatizmust és a humort említi, de elbeszélése egy fontosabb kettősségre, a moralizmus és az esztéticizmus közötti feszültségre is utal.¹⁹ Kolnai kérérlhetetlen moralista volt; ahogy mondtam, már az első világháborút is elsősorban erkölcsi konfliktusként fogta fel, megtéréseben pedig kulcsszerepet játszott az erkölcsi normák objektivitását illető meggyőződése. De nem volt híve sem egy rigorózus deontikus, sem egy konzekvencialista etikának, azaz elutasította mind a kantianus, mint az utilitárius felfogást, amelyek az erkölcsi értékek szigorú hierarchiáját tételezik, illetve egyetlen értéket juttatnak monisztikus szerepbe.²⁰ Ezenkívül a kantianus etikában az értékvilág és a valóság közötti túl éles különbségtételt is bírálta, míg az utilitarizmusban a kettő összemosását helytelenítette. S nem volt pánmoralista sem, azaz szerinte az erkölcsi értékek az értékszférák egyikét alkotják csupán, noha kétségkívül a legfontosabbat. Ebből a szempontból is érdekes a Füst Milánnal folytatott levelezése: ezekben Kolnai a morális parancsoknak és tiltásoknak primátust tulajdonít, de

többször hangsúlyozza, hogy elismeri az esztétikai értékvilág autonómiáját.²¹ Mi több, saját életében tudatosan is gyakorolta az esztétikai értékek fölismérésének és értékelésének művészetét, bár nem annyira zenei vagy képzőművészeti alkotások, hanem természeti és térélmények „gyűjtésével”. Az értékek „értékelése”, rangsorolása Kolnai szerint nem történhet egyetlen elv vagy mérce segítségével, hanem maguk az értékek helyezkednek el az adott helyzetben úgy, hogy a kiművelt lelkiismeretnek voltaképpen nem „választania” kell közöttük, hanem fölismernie az értékek rendeződését. Másképpen fogalmazva, minél érzékenyebb és helyesebb a lelkiismeret, annál kevésbé kényszerül választani, mert annál pontosabban képes érzékelni az értékek hierarchiáját.²² Ez a felfogás is szorosan kötődik a fenomenológiai szemlélethez, amely nem rendszert épít, hanem elsősorban leírja a világot. A morális és más értékcsférákra vonatkozó nézeteiből két konstruktív és egy kritikai tétel adódik a politikai filozófia számára.

Az egyik konstruktív tétel úgy szól, hogy a politika világa olyan értékvilág is, amely nem esik feltétlenül egybe a morális értékek világával, noha annak – és más értékcsféráknak is – a befolyása alatt van.²³ A másik, ezzel szorosan összefüggő konstruktív tétel szerint a politikai cselekvések és magatartásformák bizonyos étoszokat követhetnek, amelyek tartós értékelésbeli és etikai hangsúlybeli különbségek révén írhatók le. Kolnai tartalmilag jobb- és baloldali étoszról, illetve forradalmi és konzervatív étoszról beszél, és ezeket elemzi részletesen. Akár úgy is fogalmazhatunk, hogy szerinte éppen ez, vagyis az étoszbeli különbség teszi a bal- és a jobboldalt, azaz a normális politikai viszonyok közötti két par excellence politikai pozíciót a legjobban értelmezhetővé.²⁴ A harmadik, kritikai tétel pedig azt a lényegében korábban már ismertetett totalitarizmusbírálatot teljesíti ki azzal, hogy az utópikus észjárásban a valóság és a morális és politikai értékvilág végérvényes egybeesésének, más szóval az értékek megszüntetésének a vágyára mutat rá. Ezért az utópikus ész nem a megszokott okból utasítja el, azaz azért, mert eszményeit a gyakorlatban *megvalósíthatatlannak* gondolja; hanem azért, mert magát az alapeszmét lényegében *elgondolhatatlannak* nyilvánítja. A van és a legyen közötti feszültség megszüntethetetlen, mondja Kolnai, de éppen ez a feltétele annak, hogy egyáltalán létezzenek értékek.²⁵

Kolnai politikai tapasztalatainak rövid áttekintése és szellemi habitusának, filozófiai módszerének fölvázolása során bontottam ki a bevezetőben említett négy tematikus csomópontot, amelyek révén politikai gondolkodása megítélésém szerint a legkoherensebben módon rekonstruálható. Ezeket a témákat munkássága során újra és újra pontosítja, újabb és újabb oldalról világítja meg. Végső soron azt állapíthatjuk meg, hogy bár

politikai világnézeti vagy ideológiai értelemben jelentős fordulatot hajtott végre, a radikalizmussal rokonszenvező baloldaltól élesen antikommunista, de nem elitista konzervatív jobboldalivá válva, politikai filozófiájának alapvonalai figyelemre méltó stabilitást és integritást mutatnak.

JEGYZETEK

- ¹ Életrajzírója a korábbi tanítvány, Francis Dunlop, aki a *The Life and Thought of Aurel Kolnai* (Aldershot: Ashgate, 2002) című műben részletesen tárgyalja Kolnai munkásságát is.
- ² Legfontosabb politikai írásait ebben az összefoglalóban kivétel nélkül idézem.
- ³ Jászival folytatott levelezéséből néhány érdekes darab meg is jelent: „Sorai ismét választ követelnek”, *Világosság* 1998/5-6, 74-107.
- ⁴ A Bécsben megjelenő *Bécsi Magyar Újság* és a *Tűz* című lapok rövidebb, az itthoni *Auróra* és a *Századunk* hosszabb cikkeket, esszéket közölt Kolnaitól; az utóbbi folyóiratból néhány cím: „Az emberek egyenlőségéről”, IX, 5-6, 1934, 211-222; „Demokrácia és valóság”, X, 7, 1935, 261-70; „A józan ész mágusai: K. Kraus és G. K. Chesterton”, XI, 6-7, 1936, 223-55.
- ⁵ „Az Apokalipszis három lovasa” című tanulmány tartalmazza a legélesebb formában a három nagy modern politikai rendszer összehasonlítását. In *Kolnai Aurél*, szerk. Balázs Zoltán, Budapest: Új Mandátum, 2003, 199-214.
- ⁶ Francis Dunlop, *The Life and Thought of Aurel Kolnai*, 238-40.
- ⁷ Ehhez lásd pl. Molnár Attila Károly elemzését: *Edmund Burke* (Budapest, Századvég: 2000), 124-48.
- ⁸ Erről szól a „Die Machtideen der Klassen” című tanulmány (*Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik*, Tübingen, LXII. 1. 1929, 67-110.)
- ⁹ Ezeket később maga is éretlen műveknek tartotta, amelyeknek azonban megvolt az a nem szándékolt hatásuk, hogy a Szovjetunióban a pszichoanalitikus iskolát részben ezek miatt nyilvánították gyanúsnak. (A német eredeti: *Psychoanalyse und Soziologie: zur Psychologie von Masse und Gesellschaft*, Wien-Leipzig: Psychoanalytischer Verlag, 1920.)
- ¹⁰ A disszertáció meg is jelent *Der Ethische Wert und die Wirklichkeit* címmel (Freiburg in Bayern: Herder, 1927), magyarul néhány részlet olvasható belőle „Kritikai megjegyzések az életvezetés és a morál egyoldalú alapelveiről”, *Világosság* 1997/5-6, 141-49.
- ¹¹ A témát „A tárgy szuverenitása – Jegyzetek az igazságról és az intellektuális alázatról” című tanulmány fejt ki. In *Kolnai Aurél*, szerk. Balázs Zoltán, Budapest: Új Mandátum, 2003, 61-76.
- ¹² Ehhez lásd: „Erkölcsi konszenzus”. In *Kolnai Aurél*, szerk. Balázs Zoltán, Budapest: Új Mandátum, 2003, 139-156.
- ¹³ „Über das Mystische”, *Imago* VII, 1, 1921, 40-70.; „Der Ekel”, *Jahrbuch für Philosophie und phänomenologische Forschung*, X, 1929, 515-69.; „Der Hochmut”, *Philosophisches Jahrbuch der Görres-Gesellschaft*, XLIV, 2, 4, 1931, 153-70 és 317-31; „The Concept of Hierarchy”, *Philosophy*, XLVI, 1971, 203-22; „Dignity”, *Philosophy*, LI, 1976, 251-71; „Az averzió alapvető formái: félelem undor és gyűlölet”. In *Kolnai Aurél*, szerk. Balázs Zoltán, Budapest: Új Mandátum, 2003, 77-88.
- ¹⁴ Ezért találta Kolnai – számos vitapont ellenére – rokonszenvesnek még Karl Popper álláspontját is, akivel különben többször is eszmét cserélt; s bírálta Oakeshott antiracionalizmusát: „Conservatism and the Natural Order of Things: A Review of Michael Oakeshott's »Rationalism in Politics«,”. In *Privilege and Liberty*, ed. by Daniel J. Mahoney, Lexington Books, 1999, 167-71.

- ¹⁵ Ezt fejt ki a „Privilege and Liberty” című tanulmány. In *Privilege and Liberty*, ed. by Daniel J. Mahoney, Lexington Books, 1999, 19–62.
- ¹⁶ A témát a „The Meaning of the Common Man” című esszé bontja ki a legrészletesebben (in: *Privilege and Liberty*, ed. by Daniel J. Mahoney, Lexington Books, 1999, 63–104), bizonyos értelemben a legértelmesebb illusztrációt pedig a „Méltóság” című esszé szolgáltatja (in: *Kolnai Aurél*, szerk. Balázs Zoltán, Budapest: Új Mandátum, 2003, 107–26).
- ¹⁷ Erről részletesen beszámol a *Politikai emlékiratok* (Budapest: Európa, 2005) című önéletrészletének 4. és 5. fejezetében, továbbá lásd a 4. jegyzetet.
- ¹⁸ A *Politikai emlékiratokban* (511–520) Kolnai részletesen kifejti, hogy miért tartja éppen ezért a molinista moráleteológiai álláspontot helytállóknak, a tomistát pedig tévesnek.
- ¹⁹ Lásd Kis Endre és Litván György interjúját Fejtő Ferencsel: „A common sense filozófusa volt”, *Világosság* 1998/5–6, 19–28.
- ²⁰ A kantianus etikában a gőg, míg az utilitarista etikában a naturalizmus kísértését látta, de az utóbbit tartotta kevésbé veszélyesnek vagy könnyebben a helyes útra „téríthetőnek”.
- ²¹ A Füsttel folytatott levelezéséből néhány darab megjelent: „Rokonságunk nem világnézeti..., hanem strukturai”, *Világosság* 1998/5–6, 124–140. Az esztétikai és a morális értékszféra elkülönítéséhez lásd: „Aesthetic and Moral Experience” és „Morality and Practice I–II.”, in: *Ethics, Value and Reality*, eds. F. Dunlop and B. Klug, (London: Athlone Press, 1977), 187–210, ill. 63–122.
- ²² Kolnainak a lelkiismeretről szóló legrészletesebb írása az „Erroneous Conscience”. In: *Ethics, Value and Reality*, eds. F. Dunlop and B. Klug (London: Athlone Press, 1977), 1–22.
- ²³ Kolnai talán legelméletibb politikai filozófiai írása fejt ki, rá jellemző módon egy kritika keretében, amelyet Carl Schmitt-tel szemben gyakorolt. Az 1933-ban német nyelven megjelent szöveg angolul friss fordításban és kiadásban olvasható „What Is Politics About?” címmel, in: *Exploring the World of Human Practice*, eds Z. Balazs, F. Dunlop (Budapest: CEU Press, 2004) 17–44. Egy másik, magyarul is olvasható, részben a témához kötődő írás a „Játékok és célok”, in: *Kolnai Aurél*, szerk. Balázs Zoltán, Budapest: Új Mandátum, 2003, 89–106.
- ²⁴ Ehhez lásd „Az erkölcsi mozzanat a politikai megosztottságban” című tanulmányt, in: *Kolnai Aurél*, szerk. Balázs Zoltán, Budapest: Új Mandátum, 2003, 181–96; valamint a „Conservative and Revolutionary Ethos” című esszét, in *Privilege and Liberty*, ed. by Daniel J. Mahoney, Lexington Books, 1999, 135–66.
- ²⁵ A leghosszabb írása az utópikus észről magyarul is olvasható „Az utópia kritikája” címmel, in: *Kolnai Aurél*, szerk. Balázs Zoltán, Budapest: Új Mandátum, 2003, 157–80. A témát D. Wiggins esszéje aktualizálja: „Aurel Kolnai and Utopia”, in: *Exploring the World of Human Practice*, eds Z. Balazs, F. Dunlop (Budapest: CEU Press, 2004) 219–30.